NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

ATOLA YOKI OTALA YOXUD ORDX(V)ORA?

Hasanzoda Abdujamol Ashraf
filologiya fanlari doktori, akademik Bobojon G‘ afurov nomidagi Xo‘ jand davlat universiteti tojik tili kafedrasi professori (Tojikiston).
Nodir Kayumov
filologiya fanlari bo‘ yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat pedagogika instituti Boshlang‘ ich ta’lim kafedrasi dotsenti.

Annotatsiya: ***Maqolada ordhola / otala / atola so‘ zining tarixiy taraqqiyoti hamda uzoq davrlar mobaynida uning shakli va ma’nosida yuz bergan o‘ zgarishlar tadqiq etilgan. Mazkur so‘ zning tarixiy va zamonaviy qo‘ llanishini tahlil qilish hamda qiyoslash asosida mualliflar uning ming yildan ortiq tarixga ega leksik birliklardan biri ekanini, o‘ rta asrlar va zamonaviy lug‘ atlarda esa 13 dan ortiq shaklda qo‘ llanganini aniqlagan. Qadimgi va hozirgi yozma manbalardan to‘ plangan materiallar asosida so‘ zning nisbatan qadimgi shakli ordhola ekanligi, keyinchalik esa o‘ rta asr shevalarining ta’siri ostida uning bir nechta muqobil shakllari yuzaga kelgani ko‘ rsatib berilgan. Qadimgi shakllar o‘ rnida bugungi kunda ham adabiy tilda, ham zamonaviy tojik shevalarida yangi shakllar paydo bo‘ lgan. Shuningdek, mazkur so‘ z o‘ zining asl ma’nosidan tashqari, qo‘ shimcha ko‘ chma ma’nolarni ham kasb etgan.***

Kalit so‘ zlar: *o‘ rta asrlar va zamonaviy lug‘ atlar, manbalar, etimologiya (so‘ zlarning kelib chiqishini o‘ rganuvchi soha), shakldosh yoki ko‘ p ma’noli so‘ zlar, qiyoslash, orfologik shakllar, muqobillar, adabiy til me’yorlari va shevalar, qadimgi eroniy til, qadimgi fors tili, o‘ rta fors tili va yangi fors tili, qonuniy va noqonuniy fonetik o‘ zgarishlar.*

АТОЛА ИЛИ ОТАЛА, ИЛИ ОРДХ(V)ОРА?

Аннотация: ***В статье исследуется историческое развитие слова ordhola / otala / atola, а также изменения его формы и значения, происходившие на протяжении длительного исторического периода. На основе анализа и сопоставления исторического и современного употребления данного слова авторы установили, что оно относится к числу лексических единиц, история которых насчитывает более тысячи лет, и что в средневековых и современных словарях оно употреблялось более чем в 13 формах. На основе материалов, собранных из древних и современных письменных источников, показано, что относительно древнейшей формой данного слова является ordhola, а впоследствии под влиянием средневековых диалектов возникло несколько его вариантных форм. В настоящее время на смену древним формам пришли новые варианты, используемые как в литературном языке, так и в современных таджикских диалектах. Кроме того, помимо своего первоначального значения, данное слово приобрело дополнительные переносные значения. Qadimgi davr manbalarida qo‘ llanilgan leksik birliklarni keyingi davrlarda yaratilgan manbalardagi leksik birliklar bilan qiyoslash shuni ko‘ rsatadiki, ularning har biri muayyan tarixiy taraqqiyot yo‘ lini bosib o‘ tgan hamda fonetik qiyofasi va ma’nosi jihatidan ba’zan kichik, ba’zan esa jiddiy o‘ zgarishlarga uchragan. Shu bois, bugungi kunda mazkur birliklarning tashqi shakliga qarab, ularning nima sababdan aynan u yoki bu nom bilan atalishini nafaqat oddiy kitobxon, balki tajribali tadqiqotchi ham chuqur va atroflicha tahlil o‘ tkazmasdan aniqlay olmaydi. Ushbu vazifani bajarish tilshunoslik fanining etimologiya bo‘ limi zimmasiga yuklatilgan bo‘ lib, u quyidagi masalalarni hal etishi lozim: 1) Leksik birliklarning tilga mansubligini aniqlash hamda ularning ma’nosi va tuzilishini tavsiflash, 2) So‘ z shaklida muhrlangan tasavvurlarni obyektiv voqelikdagi muayyan predmet nomi sifatida namoyon etish, 3) So‘ zlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ lgan omillarni aniqlash maqsadida leksik birliklarning o‘ zlariga xos asoslar negizida shakllanish usullarini tahlil qilish. Leksik birliklarning qadimgi ma’nolarini tiklash [19, 125-b.; 29, 30-b.] Ilmiy asarlar mualliflarining qarashlari bilan tanishish, o‘ rta asrlar va undan keyingi davrlarda yaratilgan lug‘ atlarning mazmunini o‘ rganish shuni ko‘ rsatdiki, qadim zamonlardan olimlar leksik birliklarning dastlabki shakli va ma’nosini aniqlashga e’tibor qaratganlar. Ularning har biri mazkur birliklarning***

mohiyati haqida o‘ z mulohazalarini bildirgan hamda tahlil etish, qiyoslash natijasida so‘ zlarning fonetik qiyofasi va ma’nosini ularning etimologik tahlilisiz aniqlab bo‘ lmasligi haqidagi xulosaga kelgan. Bu borada o‘ rta asr olimlari va lug‘ atshunoslari o‘ z davrining ilmiy saviyasi va imkoniyatlaridan kelib chiqib, katta guruhni tashkil etuvchi asl tojikcha so‘ zlar hamda o‘ zlashma so‘ z va iboralarning kelib chiqishini aniqlashga harakat qilganlar. Ularning ayrimlari bu yo‘ lda muayyan yutuqlarga ham erishganlar. Avvalgi asrlarda yaratilgan lug‘ atlardagi materiallardan foydalangan keyingi davr lug‘ atshunoslari esa, ayrim hollarda leksik birliklarning etimologik izohlanishidagi kamchiliklarni ko‘ rsatib, tahlilning ushbu usulini qo‘ llash orqali so‘ zlarning asl ildizini aniqlash borasida muayyan qadam tashlaganlar.

Ключевые слова: *средневековые и современные словари, источники, этимология (наука о происхождении слов), омонимы или многозначные слова, сопоставление, морфологические формы, эквиваленты, нормы литературного языка и диалекты, древнеиранский язык, древнеперсидский язык, среднеперсидский язык и новоперсидский язык, закономерные и нерегулярные фонетические изменения.*

ATOLA OR OTALA, OR ORDX(V)ORA?

Abstract: *This article examines the historical development of the word ordhola / otala / atola and the changes that have occurred in its form and meaning over a long period of time. Based on an analysis and comparison of the historical and contemporary uses of this word, the authors have established that it is one of the lexical units with a history spanning more than a thousand years and that it has been used in more than 13 forms in medieval and modern dictionaries. Drawing on materials collected from ancient and contemporary written sources, the authors demonstrate that ordhola is the relatively oldest form of the word, while several alternative forms subsequently emerged under the influence of medieval dialects. Today, new forms have replaced the older ones in both the literary language and contemporary Tajik dialects. Furthermore, in addition to its original meaning, the word has acquired additional figurative meanings.*

Keywords: *medieval and modern dictionaries, sources, etymology (the study of the origin of words), homonyms or polysemous words, comparison, morphological forms, equivalents, literary language norms and dialects, Old Iranian, Old Persian, Middle Persian and New Persian, regular and irregular phonetic changes.*

Shunga qaramay, o‘ sha davrlarda etimologiya bugungi kundagi ma’nosida hali to‘ liq shakllanmaganini e’tiborda tutish lozim. Leksik birliklar, xususan, o‘ zlashma so‘ zlarning etimologik jihatdan yetarlicha izohlanmaganligi, asl leksik birliklarning o‘ zlashma birliklardan farqlanmasligi, so‘ zlarni o‘ qish va yozish jarayonida matnni noto‘ g‘ ri ko‘ chirish holatlariga yo‘ l qo‘ yilganligi ayrim lug‘ atlarda kuzatiladigan kamchiliklar jumlasidandir. Biroq, mazkur lug‘ atlarda ilmiy asosga ega bo‘ lmagan izohlar, xalqona etimologiyalar va sxolastik unsurlar mavjud bo‘ lishiga qaramasdan, ayrim hollarda bunday izohlar ilmiy etimologiyaga qaraganda ham muhimroq ahamiyat kasb etishini unutmaslik kerak [12, 54-b.].

Tahlil va izohlashning ushbu usulini atola so‘ zining ming yildan ortiq tarixiy taraqqiyoti hamda shakl va ma’no jihatidan o‘ zgarishi misolida ko‘ rib chiqish mumkin.

Hozirgi tojik adabiy tilida tahlil qilinayotgan so‘ z atola shaklida qo‘ llanadi. Uning ishlatilishini S.Ayniy, S.Ulug‘ zoda, Sorbon, U.Murod va boshqa adiblarning asarlarida uchratish mumkin. Masalan, Sudxo‘ r o‘ z pulidan non sindirsa, Shisha sandon sindirar, atola tish sindirar [2, 175-b.]. Ular jambilak, shumak va qizil lolalarni atolaga solishlarini yaxshi biladilar... [24, 38-b.]. ...Onasi va opalari yoki o‘ zlari yana rovoj, rov, holmun hamda boshqa bir qancha o‘ simliklarni qaynatib, quritib, un qilib, atola yoki non pishirib, ochlikni aldashga urinardilar [24, 39-b.]. Uyda biror atola yoki issiq taom pishirilsa, bolalar bu musofirga bir kosa yoki yarim kosa chiqarib berardilar [24, 111-b.]. Dasturxon keltirdi, atola suzib, ustaga yedirdi (Sorbon). ...Ammo ...bolalari unsiz qovurdoq va atolasiz qolardilar, savob-u gunohni yoddan chiqarardi (U. Murod) [8, 50-b.].

Hozirgi izohli lug‘ atlarning aksariyatida ushbu so‘ zning ma’nosi sharhlangan bo‘ lsa-da, ularning mualliflari yoki tuzuvchilari so‘ zning qaysi tilga mansubligi masalasiga to‘ xtalmaganlar. Atola so‘ zi quyidagicha izohlangan: «qovurilgan unni suvda qaynatish usuli bilan tayyorlanadigan yengil taom» [25, 90-b.]; «qovurilgan unni suv bilan qaynatib pishiriladigan taom» [1, 35-b.]; «qovurilgan un va sut aralashmasini suvda qaynatish orqali tayyorlanadigan taom» [8, 50-b.].

Hozirgi tojik tili shevalarida tahlil qilinayotgan so‘ z ikki xil fonetik shaklda, ya’ni otala / atala [13, 455-b.] yoki atola / otala / utola [20, 28, 143, 213-betlar] ko‘ rinishlarida qo‘ llanadi.

Tojik tilining me’yoriy shaklida mazkur so‘ z yuqorida qayd etilgan ma’nolardan faqat bittasida qo‘ llanadi, biroq tojik tili shevalarida uning ma’no doirasi ancha keng. A. Z. Rozenfeld atola so‘ zining janubi-sharqiy shevalarda «ugra,

no‘ xat, loviya, tog‘ piyozi va nordon sut bilan aralashtirilgan unli suyuq taom» ma’nosida qo‘ llanishini qayd etgan [20, 28-b.]. «Tojik tilining janubiy shevalari lug‘ ati» tuzuvchilari esa mazkur so‘ zni quyidagicha izohlaganlar: 1) atola — xamirli taom; 2) atola — qovurilgan unni suv yoki sut bilan qaynatib pishiriladigan taom [13, 455-b.].

Mazkur leksik birlik tojik tili doirasidan tashqarida ham qo‘ llanadi. Jumladan, o‘ zbek tilida atala shaklida quyidagi ma’nolarda ishlatiladi: 1) unni suvda eritib, hosil bo‘ lgan suyuqlikni qizigan yog‘ da pishirish orqali tayyorlanadigan suyuq taom; 2) ko‘ chma ma’noda — har qanday suyuq taom [10, 87-b.]. Hozirgi fors tilida esa ushbu so‘ z ordola shaklida qo‘ llanib, «unli suyuq taom; suyuq ovqat» ma’nolarini anglatadi [16, 63-b.]

Tahlil qilinayotgan so‘ zning ming yillik qo‘ llanish tarixini qiyosiy o‘ rganish shuni ko‘ rsatdiki, atola / otala shakllari ancha keyingi davrlarda yuzaga kelgan bo‘ lib, uning qadimgi shakli — ordhola o‘ zining tarixiy taraqqiyoti davomida bir necha variantlarga ega bo‘ lgan. Shu sababli o‘ rta asrlar va zamonaviy lug‘ atlarning mualliflari yoki tuzuvchilari ushbu so‘ zning birdan beshtagacha bo‘ lgan shakllarini qayd etganlar.

Jumladan, ayrim lug‘ atlarda uning faqat bitta shakli — atola, atala, ordola yoki ordhol qayd etilgan [1, 35-b.; 10, 87-b.; 11, 188-b.; 16, 65-b.]. Boshqa lug‘ atlarda otala, atala shakllari keltirilgan [13, 455-b.]. Yana bir guruh manbalarda atola, otala, utala variantlari [20, 28, 143, 213-betlar], ayrimlarida esa ordtula, ordola, ordhola shakllari [3, 26-b.] qayd etilgan. Boshqa lug‘ atlarda ordtula, ordhola, orddula [6, 1-jild, 48-b.; 23, 1-jild, 86-b.] yoki ordhola, ortola, ordola [21, 1-jild, 24-b.], shuningdek, ordhola, ordola, ordolu variantlari keltirilgan [4, 1-jild, 80-b.].

M.Muinning «Fors tili lug‘ ati»da ushbu so‘ zning to‘ rtta varianti — ordola, ordhola, orddula, ordtula qayd etilgan [14, 1-jild, 42-b.]. «Nafisiy lug‘ ati»da ham uning ordhola (ho-i havvaz harfi bilan — H.A., N.K.), ordtula, ordula, ordhola (ho-i hutiy harfi bilan — H.A., N.K.) shakllari keltirilgan [15, 1-jild, 20-b.]. A. Dehxudoning «Lug‘ atnoma» asarida esa mazkur leksik birlikning beshta shaklda — ordhola, orduvala, ordtula, ordola, ordala qo‘ llanishi qayd etilgan [7, 1-jild, 63-b.].

Qayd etilgan so‘ z shakllarini kuzatish, tahlil qilish va qiyoslash natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin: o‘ tmishda va hozirgi davrda yaratilgan lug‘ atlarda mazkur so‘ zning jami 13 ta shakli qayd etilgan bo‘ lib, ular orasida nisbatan qadimiysi ***ordhola*** shaklidir. Ushbu variantning qadimiyligini tasdiqlovchi dalil shuki, undan X asrda yashab ijod qilgan fors-tojik tabibi va olimi Axvayniy Buxoriy o‘ zining «Hidoyat ul-mutaallimin fi-t-tibb» asarida foydalangan: «...ka’kni rayhonning uchdan bir qismi bilan yaxshilab eritib, xuddi ordhola holiga kelguncha [aralashtiradilar]» [4, 1-jild, 80-b.].

Keyinchalik bu so‘ zni Abu Ishoq At’ima singari adiblar ordtula shaklida, qo‘ shma so‘ z tarkibida qo‘ llaganlar: «Ordtulaxo‘ r meni lutx(v)or deb atagach, Mastoba pishirgach, mendan uzr so‘ radi». [7, 1-jild, 63-b.; shuningdek, 23, 1-jild, 86-b.ga qarang.]

O‘ rta asrlar va zamonaviy davr lug‘ atlarining mualliflari hamda tuzuvchilari mazkur so‘ zni izohlashda ba’zan qisqa, ba’zan esa batafsil sharhlash usulidan foydalanganlar. Jumladan, u quyidagicha ta’riflangan: «Qahatchilik davrida undan tayyorlanadigan taomning nomi» [21, 1-jild, 24-b.]. «Undan pishiriladigan, kachiga o‘ xshash taom» [14, 1-jild, 42-b.]. «Undan tayyorlanadigan, kachiga o‘ xshash oziq-ovqat» [4, 1-jild, 80-b.]. «Ichiga un solinadigan ashkananing bir turi» [4, 1-jild, 80-b.]. «Bug‘ doy unidan pishiriladigan osh turlaridan biri; umoj, umoj oshi» [3, 26-b.]. «Kambag‘ al va faqir kishilar iste’mol qiladigan osh turi» [15, 1-jild, 20-b.]. «Kachiga o‘ xshash taom bo‘ lib, arab tilida saxina deb ataladi va kambag‘ al kishilar tomonidan iste’mol qilinadi» [23, 1-jild, 86-b.]. «Undan pishiriladigan, kachiga o‘ xshash taom bo‘ lib, uni asosan kambag‘ allar iste’mol qiladi; arab tilida saxina deyiladi» [11, 188-b.]. «Undan tayyorlanadigan, kachiga o‘ xshash osh bo‘ lib, uni ko‘ proq darveshlar va faqirlar iste’mol qiladilar; arab tilida saxina deb ataladi» [6, 1-jild, 48-b.]. «Don va boshqa urug‘ larni maydalash natijasida hosil bo‘ ladigan kukun» [27, 1-jild, 34–35-b.].

Yuqorida keltirilgan lug‘ atlarda mazkur so‘ zga berilgan izohlarda quyidagi jihatlar alohida ta’kidlangan: 1.Atolaning faqat undan tayyorlanishi. 2.Uning qahatchilik davrida yuzaga kelganligi. 3.Kambag‘ al va darvesh kishilarning taomi hisoblanganligi. 4.Kachi taomiga o‘ xshashligi. 5. Uning arab tilidagi muqobili saxina ekanligi.

Ayrim lug‘ atlarda ushbu taom harira deb ham atalishi qayd etilgan [23, 1-jild, 90-b.]. Biroq atolaning harira yoki hurrakdan farqi shundaki, birinchisi «qaymoq va qovurilgan un aralashmasini qaynatish orqali tayyorlanadigan taom» bo‘ lsa, ikkinchisi «un va yog‘ ni qaynatib pishirish orqali tayyorlanadi. Atola hurrakka qaraganda quyuqroq taomdir» [8, 1-jild, 50-b.].Ordhola so‘ zining yoki uning boshqa variantlarining birinchi tarkibiy qismi — ord xususida bahs-munozaraga o‘ rin yo‘ q. Chunki tadqiqotchilar ushbu so‘ zni ar-: ṛ - fe’l o‘ zagidan kelib chiqqan deb hisoblaydilar. Mazkur o‘ zak «maydalamoq, yanchmoq» ma’nolarini anglatadi. Uning uzoq tarixiy taraqqiyoti quyidagicha izohlangan: «Hind-yevropa tillaridagi qadimgi al-, ar- «maydalamoq, yanchmoq» o‘ zaklaridan; qadimgi hind-yevropa tilidagi al- «maydalamoq, yanchmoq» shaklidan kelib chiqqan. Ushbu fe’l o‘ zagi qadimgi eroniy tilda ham undan yasalgan, ot turkumiga mansub so‘ zlar tarkibida saqlanib qolgan» [18, 1-jild, 200-b.]. Shunday so‘ zlardan biri ārta- «un» so‘ zidir [18, 1-jild, 201–202-b.; 27, 1-jild, 34–35-b.].

Shuni ham ta’kidlash joizki, o‘ rta asrlar va zamonaviy davr lug‘ atshunoslari tahlil qilinayotgan so‘ zning ikkinchi tarkibiy qismi haqida deyarli hech qanday ma’lumot bermaganlar. Faqat A. Dehxudo bundan mustasno bo‘ lib, u ushbu qismni arab tilidagi ahola so‘ zi bilan bog‘ lagan [7, 1-jild, 63-b.].

Qadimgi va keyingi davrlarga oid ordhola shakllarini qiyoslash natijasida hola yoki ahola tarkibiy qismi arabcha emas, balki x(v)or / x(v)ora shaklining fonetik o‘ zgarishga uchragan ko‘ rinishi, degan xulosaga kelish mumkin. Tojik tili tarixida shakldosh yoki ko‘ p ma’noli xvora so‘ zining oltita varianti mavjud bo‘ lgan bo‘ lib, ulardan biri «yegulik, taom, oziq-ovqat, ichimlik» ma’nolarini anglatadi [7, 6-jild, 8793–8796-betlar].

Bizning qat’iy ishonchga yaqin taxminimizga ko‘ ra, ordhola so‘ zidagi hola shakli x(v)or / x(v)ora so‘ zi tarkibidagi «x» va «r» undoshlarining «h» va «l» undoshlariga almashishi natijasida yuzaga kelgan va shu tariqa mazkur leksik birlikning fonetik qiyofasi o‘ zgargan.

M. Hasando‘ st qonuniy fonetik o‘ zgarishlar asosida qadimgi eroniy tildagi h undoshining keyingi fors tilida δ, s, g, d, f tovushlaridan rivojlanganini, shuningdek, dastlab so‘ z boshida mavjud bo‘ lmagan h undoshining keyinchalik ayrim so‘ zlar tarkibida paydo bo‘ lganini qayd etgan. Biroq u teskari jarayon, ya’ni «x» undoshining «h» ga o‘ tishi haqida ma’lumot bermagan [27, 1-jild, 124–129-betlar].

«Eronshunoslik tilshunosligi asoslari» asari mualliflari ham ayrim hollarda so‘ zlarning o‘ rtasi va oxirida qadimgi eroniy tilga xos «x» undoshidan «h» undoshining yuzaga kelishini qayd etganlar. Ammo bunday fonetik o‘ zgarishning leksik birliklar boshida sodir bo‘ lishini ko‘ rsatmaganlar. Masalan: tahm — «jasur, shijoatli» so‘ zi qadimgi forscha taxmao, qadimgi eroniycha taxma va tak-ma shakllari bilan bog‘ lanadi; o‘ rta fors tilidagi amāh — «biz» so‘ zi qadimgi eroniycha ah māxam shaklidan kelib chiqqan [9, 44-b.].

Bunday so‘ zlarning tarixiy taraqqiyot usullari haqida fikr yuritganda, quyidagi ikki jihatni alohida ta’kidlash mumkin: 1. Eroniy tillar, xususan, tojik tili tarixida qonuniy fonetik o‘ zgarishlar bilan bir qatorda, qonuniyatlarga to‘ liq mos kelmaydigan o‘ zgarishlar ham mavjud bo‘ lgan [17, 30, 36, 38, 40, 42-betlar va boshq.]. Muayyan so‘ zlar ana shunday hodisalar ta’sirida o‘ z fonetik qiyofasini o‘ zgartirgan. 2. Eroniy tillar, jumladan, tojik tilining yangi taraqqiyot bosqichida o‘ rta asrlar shevalarining ta’siri ostida ordhola singari ayrim leksik birliklarning tobora yangi shakllari yuzaga kelgan. Bunday tarixiy o‘ zgarish jarayoni bugungi kunda ham tojik tili shevalarida davom etmoqda [13, 708-b.]. Bizning fikrimizcha, x(v)ora va hola so‘ zlari ham xuddi shunday fonetik o‘ zgarishga uchragan.

X(v)ora so‘ zidagi «r» undoshining «l» ga almashishi masalasiga kelsak, shuni ta’kidlash lozimki, «l» undoshi qadimgi eroniy tillar uchun xos bo‘ lmagan. Qadimgi fors tili matnlarida bu tovush ayrim o‘ zlashma so‘ zlar tarkibidagina uchragan, avestoiy matnlarda esa umuman mavjud bo‘ lmagan. Hatto avestoiy alifboda ham ushbu tovushni ifodalovchi maxsus belgi bo‘ lmagan. «L» undoshi o‘ rta eroniy tillar davrida paydo bo‘ lgan. Qadimgi eroniy tilda uning vazifasini «r» undoshi, shuningdek, «rd» va «rz» undosh birikmalari bajargan [9, 82-b.]. Bunga quyidagi misollarni keltirish mumkin: les (hozirgi zamon fe’l asosi: lesidan — «yalamoq») — qadimgi eroniycha raiz shaklidan; larz (hozirgi zamon fe’l asosi: larzidan — «titrash») — qadimgi eroniycha rarz shaklidan; pil — qadimgi forscha piru shaklidan; pul — «ko‘ prik», o‘ rta forscha plhu shakli orqali qadimgi eroniycha prδu shaklidan; gulu — o‘ rta forscha galōk / galōg shakllari orqali gar-o‘ zagidan; kal — qadimgi eroniycha karva shaklidan [9, 83-b.; 17, 46-b.; 26, 211–214-betlar].

«L» undoshining «r» ga va aksincha, «r» undoshining «l» ga almashishi ham eroniy tillarda, xususan, tojik tilida qonuniy fonetik hodisa hisoblanadi [28, 210–218-betlar]. Buni quyidagi misollar orqali ko‘ rish mumkin: fitoridan / fitolidan — 1) yirtmoq, yormoq; 2) sochmoq, tarqatmoq; 3) sug‘ urib olmoq; bolol / bolor, torumor / tolumol, poldum / pordum, sur / sul [19, 59, 68, 69, 107-betlar]; devor / devol, barg / balg, surox / sulox, shalvor / shalvol [26, 37-b.]; āluftan — ārufta shaklidan, lištan — rištan shaklidan, ālēxtan — āraixta shaklidan, pahlū — parsūka shaklidan [27, 1-jild, 107-b.]; xaltum — xartum shaklidan, halil — harir shaklidan [13, 662, 703-betlar].

Bunday fonetik o‘ zgarishlar nafaqat tojik adabiy tilining me’yoriy shaklida, balki uning shevalarida ham keng tarqalgan. Masalan, hozirgi ordhola, ya’ni atola so‘ zi Darvoz shevalarida atala, Qorategin va Ko‘ lob shevalarida esa utola, otala, atola va boshqa shakllarda qo‘ llanadi [22, 88-b.].

Tahlil qilinayotgan so‘ z boshqa zamonaviy eroniy va eroniy bo‘ lmagan tillarda ham o‘ ziga xos shakllarda ishlatiladi: yag‘ nob tilida atolá, atóla, o‘ zbek va qirg‘ iz tillarida atala, yidg‘ a (yidgha, yidga Pokistoning shimoliy-garbiy qismida, asosan, Chitral hududiga yaqin joylarda so‘ zlashadigan eroniy tillardan biri H.A., N.K.) tilida esa aṭ ilḗ shakllarida uchraydi.

Tadqiqotchi I. M. Steblin-Kamenskiy ushbu so‘ zning o‘ ziga xos shakl va ma’nolarda qo‘ llanishini ta’kidlab, uning tamil tilida attāḷ am, malayalam tilida attāṛ am — «kechki ovqat», pariya tilida esa atila — «sho‘ rva» shakllarida ishlatilishini qayd etgan. Olimning fikricha, ushbu so‘ zlarning kelib chiqish manbai fors tilidagi ārdāla shaklidir [22, 88-b.].

Arab tiliga ordhola so‘ zi arabiylashtirilgan ordholaj [7, 1-jild, 63-b.] yoki ardholaj shaklida o‘ zlashgan bo‘ lib, «arpa unidan tayyorlanadigan harira turidagi taom» ma’nosini anglatadi [30, 16-b.].

Tojik tilining hozirgi taraqqiyot bosqichida, shuningdek, ayrim boshqa eroniy bo‘ lmagan tillarda atola so‘ zi yangi qo‘ shimcha va ko‘ chma ma’nolarni ham kasb etgan [8, 50-b.; 10, 1-jild, 87-b.; 18, 28, 143, 213-betlar; 23, 455-b.].

Shunday qilib, ordhola / otala / atola so‘ zining tarixiy taraqqiyoti va hozirgi qo‘ llanishini o‘ rganish natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin: ushbu so‘ z ajdodlarimiz yozma merosida ming yildan ortiq vaqt davomida turli shakllarda qo‘ llanib kelgan. Dastlab u muayyan bir ma’noni ifodalagan bo‘ lsa, keyinchalik o‘ zining asosiy ma’nosi bilan bir qatorda ayrim ko‘ chma ma’nolarda ham ishlatila boshlagan.

Bugungi kunda mazkur leksik birlik tojik adabiy tilining me’yoriy shaklida faqat bitta shakl va bitta ma’noda, tojik tili shevalarida esa bir necha fonetik variant hamda turli ma’nolarda qo‘ llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик // С. Айнӣ. Куллиёт. Ҷилди 12. –Душанбе: Ирфон, 1976. - 563 с.

2. Айнӣ С. Марги судхӯр / С. Айнӣ // Ахтарони адаб. Ҷилди 40. Мураттиб ва муаллифи сарсухан А. Кӯчарзода. –Душанбе: Адиб, 2020. – С. 169-345.

3. Амид Ҳ. Фарҳанги форсии ҷайбӣ. Виростор: А. Ализода / Ҳ. Амид –Теҳрон, 1389. – 1088 с.

4. Анварӣ Ҳ. Фарҳанги бузурги сухан / Ҳ. Анварӣ. Ҷилди 1. – Теҳрон: Сухан, 1381. – 812 с.

5. Аҳадов Ҳ. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ / Ҳ. Аҳадов. –Душанбе: Дониш, 1981. -119 с.

6. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ / М. Бурҳон. Ҷилди 1. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. –Душанбе: Адиб, 1993. –416 с.

7. Деҳхудо А. Луғатнома. Ҷилди аввал. –С. 1-1532; ҷилди 6. –С. 7723-9274. –Теҳрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон. 1372.

8. Доро Н. Фарҳанги Доро. Луғатномаи барчидаи тафсирӣ ва решашиохтӣ / Н. Доро. Ҷилди 1. А-М. – Душанбе: МН «Дониш», 2021. – 593 с.

9. Ефимов В. А. Персидский, таджикский, дари // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки / В. А. Ефимов, В. С. Расторгуева, Е. Н. Шарова. - М: Наука, 1982. –С.5-230.

10. Ёрқин М. Фарҳанги ӯзбакӣ ба форсӣ. Ҷилди 1 / М. Ёрқин, Ш. Ёрқин. –Теҳрон: Сухан. 1386. – 779 с.

11. Инҷу Ҳ. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ. Ҷилди 1. Чопи дувум / Ҳ. Инҷу. Виростаи дуктур Р. Афифӣ. Машҳад: Чопхонаи Машҳад, 1251. -1335 с.

12. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. –М.: Изд-во иностр. лит-ра, 1958. – 247 с.

13. Маҳмудов М. Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (нашри дуюм бо илова ва тасҳеҳ) / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. –Душанбе: Дониш, 2017. -841 с.

14. Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди аввал / М. Муин. –Теҳрон: Муассисаи интишороти «Амири Кабир». 1375. - 1472 с.

15. Нафисӣ С. Фарҳанги Нафисӣ. Ҷилди нахуст / С. Нафисӣ. –Теҳрон: Китобфурӯшии Хайём. 1355. – 766 с.

16. Османов М. Н. Персидско-русский словарь. Том 1 /М. Н. Османов, Д. Х. Дорри, Л. Н. Киселева, С. С. Сарычев, К. Н. Еремина, Г. А. Галимова, Г. Ю. Алиев, Л. Н. Муравьева, Г. И. Козлов. Руководитель: Ю. А. Рубинчик. –М.: Русский язык. 1983. – 800 с.

17. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки / В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова. - М.: Наука, 1981. - С. 6-145.

18. Расторгуева В. С. Этимологический словарь иранских языков. Том 1 / В. С. Расторгуева, Дж. И. Эдельман. –М.: Восточная литература, 2000. – 326 с.

19. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс / Ҳ. Рауфов. –Душанбе: Дониш, 1973. – 191 с.

20. Розенфельд А. З. Таджикско- русский диалектный словарь (Юго-восточный Таджикистан) / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд-во Ленинградского университета. 1982. - 239 с.

21. Сарҳиндӣ Ф. Мадор-ул-афозил. Ҷилди 1 / Ф. Сарҳиндӣ. - Лоҳур: Донишгоҳи Покистон. 1337 ш. - 480 с.

22. Стеблин-Каменский И. М. Этимологический словарь ваханского языка / И. М. Стеблин-Каменский Санкт-Петербург: СПб «Петербургское Востоковедение», 1999. - 478 с.

23. Таттавӣ А. Фарҳанги Рашидӣ. Нимаи нахуст / А. Таттавӣ. Ба таҳқиқ ва тасҳеҳи М. Аббосӣ. –Теҳрон: Интишороти китобфурӯшии Боронӣ. Бидуни зикри соли нашр. – 811 с.

24. Улуғзода С. Восеъ. Роман / С. Улуғзода // Ахтарони адаб. Ҷилди 45. Муҳаррири масъул Д. Сафар. – Душанбе: Адиб, 2020. – 479 с.

25. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. Душанбе, 2008. - 944 с.

26. Хонларӣ П. Н. Дастури таърихии забони форсӣ / П. Н. Хонларӣ. Ба кӯшиши дуктур И. Мусташорниё. Чопи аввал, Теҳрон, 1372. -279 с.

27. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷилди 1 / М. Ҳасандӯст. Теҳрон, 1384. - 585 с.

28. Ҳасанзода А. «Авесто» ва таърихи зуҳури як ҳамсадо ба забони ниёгон //А. Ҳасанзода. Асолати забон ва маҳорати баён. –Хуҷанд: Ношир, 2018. – С.210-218.

29. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. / Н. М. Шанский. - М., 1959. -235 с.

30. Шуштарӣ М. И. Фарҳанги вожаҳои форсӣ дар забони арабӣ / М. И. Шуштарӣ. –Теҳрон: Чопхонаи «Баҳман», 1347. -811 с.